COLOFON

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland
Postbus 90602
2509 LP 's-Gravenhage
telefoon 070-4416611

Samenstelling/Productie
mw. drs. M. Bookelman
mw. I. Ender
mw. drs. M. Höfkens
M. van Ingen
mw. drs. S.R. Jonkergouw
drs. A.F.J. Niemeijer
mw. drs. L.A. Nizet
mw. R. Ramautar
mw. drs. C. Scheffer
ir. Th. A.J. Schiere
drs. A. Schuurman
mw. drs. E.B. de Snoo-van de Garde
ing. M. Spooren
ir. M. Verwey

Begeleidingscommissie
L.J. van den Boogert
D. Brouwer de Koning
drs. R. Daalder
drs. Th. M. Elsing
W. de Jong
drs. W.B.J. Polman
ir. D. van der Veen
ir. J. G. Wegner

Vormgeving
Facilitaire Dienst, Bureau Vormgeving

Druk
Rooduyn vorm & druk

's-Gravenhage, februari 1995

A. HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING
A. Schuurman
april 1991

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK
E.B. van de Garde
maart 1990

C. STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE
E.B. van de Garde
A. Schuurman
maart 1990

D. INVENTARISATIE
E.B. van de Garde
L.A. Nizet
februari 1990

INHOUDSOPGAVE

A. HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

1. INLEIDING

2. FYSISCHE GESTELDHEID
   - 2.1. Bodem en reliëf
   - 2.2. Afwatering

3. LANDSCHAPSSTRUCTUUR EN GRONDGEBRUIK
   - 3.1. Ontginning en agrarisch grondgebruik
   - 3.2. Niet-agrarisch grondgebruik
   - 3.3. Visuele karakteristiek

4. INFRASTRUCTUUR
   - 4.1. Wegen
   - 4.2. Wateren
   - 4.3. Dijken en kaden
   - 4.4. Militaire infrastructuur
   - 4.5. Nutsvoorzieningen

5. NEDERZETTINGEN
   - 5.1. Algemeen
   - 5.2. Papendrecht
     - 5.2.1. Algemeen
     - 5.2.2. Functionele ontwikkeling
     - 5.2.3. Woningbouw
     - 5.2.4. Voorzieningen
   - 5.3. Matena

LITERATUURLIJST

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

BIJLAGEN

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK

C. STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

D. INVENTARISATIE

A. HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

1. INLEIDING

De gemeente Papendrecht is te vinden in het zuidoosten van de provincie Zuid-Holland aan de noordelijke oever van de Beneden-Merwede en de oostelijke oever van de rivier de Noord. Papendrecht is ingedeeld in de regio de Noord- en Merwestreek (zie figuren 1 en 1a). De gemeente grenst in het noordwesten aan de gemeente Alblasserdam, in het noordoosten aan Graafstroom, in het oosten aan Sliedrecht, in het zuiden aan Dordrecht, in het uiterste zuidwesten aan Zwijndrecht en in het westen aan Hendrik-Ido-Ambacht. De gemeentegrenzen zijn in verschillende perioden om diverse redenen tot stand gekomen. De noordoostelijke grens wordt gevormd door de Botersloot en de Sliedrechtse Binnenvliet, beide belangrijke afwateringskanalen van de polders Papendrecht en Sliedrecht. De oostelijke grens valt samen met de grens van de voormalige heerlijkheid Matena. Deze grenzen zijn dus historisch-juridisch bepaald, zij het dat de weteringen tevens als functioneel-landschappelijke grensscheidingen te herkennen zijn. De zuid- en westgrenzen, respectievelijk de Beneden-Merwede en de Noord zijn als functioneel-landschappelijke grenzen te betitelen. De noordwestelijke grens loopt dwars door de polder Het Nieuwland. Tot voor enkele jaren liep deze grens door de polder parallel aan een voormalige kadeweg in de richting oost-west, maar toen is de grens verlegd. Nu lijkt hij vrij willekeurig in zuidwest - noord-oostelijke richting te lopen. Een administratieve beslissing moet aan deze grenswijziging ten grondslag hebben gelegen.

Op 1 januari 1990 telde de gemeente Papendrecht 27.347 inwoners op een totale oppervlakte van 10,75 km². De bevolkingsdichtheid bedraagt 2.890 inwoners/km² landoppervlak. De gemeente bestaat uit drie kernen: Papendrecht, Oosteind en Matena, alle ontstaan als lintdorpen langs de dijk. Tegenwoordig zijn de grenzen tussen de kernen nauwelijks te onderscheiden.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

2.1. Bodem en reliëf

Het grootste deel van de gemeente kan bodemkundig getypeerd worden als een klei-op-veen inversiegebied. Na het ontstaan van het bosveen in het Subboreaal (vanaf circa 2300 voor Christus) oefende de zee grote invloed op de bodem van het westelijk gedeelte van de Alblasserwaard uit. Vrijwel de gehele oppervlakte van de gemeente is bedekt met een dunne laag zeeklei. Deze laag is op vele plaatsen nog geen meter dik. Ook de zogenaamde Papendrechtse rug is van belang geweest. Dit was een stroomrug die dwars door de gemeente liep, van het zuidwesten in noordoostelijke richting. De waterbeweging in deze voormalige vloedkreek, een vertakking van de zogenaamde Overlekse stroom, heeft tot gevolg gehad, dat het daar ter plaatse voorkomende veen werd weggespoeld. Toen de stroom vlak voor de Christelijke jaartelling verlandde, werden in de geul afwisselend zand en klei afgezet. Op de omliggende landen, die op dat moment hoger lagen, werd kalkloze zware klei afgezet. In het noordoosten van de gemeente heeft zich in de vroege Middeleeuwen (vanaf circa 300 na Christus) rivierklei afgezet op de veenlaag. Ook deze kleilaag is relatief dun (40-80 cm). Door oxidatie en inklinking, mede veroorzaakt door de ontginning van de polder, daalde de bodem en ontstond het huidige inversielandschap met zijn stroomrug en komgronden.

Dijkdoorbraken hebben in het verleden aanleiding gegeven tot het ontstaan van overslagen, waarbij rivierzand door de klei is gemengd of als een laag op het profiel is neergelegd. Vooral in het zuidoosten, in het westelijk deel van Oosteind, ligt een vrij omvangrijke strook. In het westen, bij de Noordhoekse Wiel, ligt een geringere hoeveelheid van dergelijke fluviatiele sedimenten. Onder de buitendijkse gronden bij Oosteind ontbreekt de veenlaag grotendeels. De rivier heeft hier in het oosten in de Middeleeuwen vermoedelijk een scherpe bocht gemaakt, overeenkomende met de loop van de dijk. De gronden daar zijn op- en aanwassen (de Kikvors en de Slik- en Ketelplaten, respectievelijk het Buitenland en de Noordpolder), ontstaan na de St. Elisabethsvloed (1421). Na de Tweede Wereldoorlog zijn de daar gelegen gorzen en grienden opgespoten en zijn er industrieterreinen op gevestigd. Ook de buitendijkse gronden in het westen van de gemeente, zoals het eiland Slobbengors, hebben een dergelijke bodem, doch alleen de Slobbengors is opgehoogd. Hiervoor is onder andere grondspecie gebruikt, gebaggerd uit de Noord in de jaren 1920. De polder Het Nieuwland is alleen omkaad, is niet opgehoogd. De jonge zeeklei was hier wel geschikt voor agrarisch gebruik (akkerbouw) dankzij een zekere kalkrijkdom en de vermenging van de klei met zand.

De Papendrechtse rug was de belangrijkste van de vele fossiele stroomruggen, die in het landschap te vinden waren. Tal van kleinere ruggen zijn door hun iets hogere ligging in de polder te herkennen. De Papendrechtse rug kwam door inklinking en oxidatie van de gronden in de rest van de gemeente circa 1 à 1,50 meter hoger te liggen dan het omringende landschap. Dit proces werd in de hand gewerkt door de ontginningen als gevolg waarvan de grondwaterstand daalde. De polder ligt tegenwoordig op circa 1,5m-NAP. Tijdens de aanleg van de naoorlogse woonwijken in de polder is de rug grotendeels afgegraven. Slechts bij de vijver van de waterzuiveringsinstallatie (bij de Groote Wiel) en in het land ten westen van de Oostpolder is de stroomrug nog duidelijk zichtbaar.

De buitendijkse gronden lagen circa 1800 vrijwel allemaal op het rivierpeil. Ze overstroomden regelmatig. In de 19e en 20e eeuw zijn de meeste gronden omkaad en opgehoogd. De buitendijkse gronden in het oosten (bij Oosteind en Matena), vrijwel alle in de eerste helft van de 19e eeuw van een kade voorzien, zijn tot 1945 slechts in geringe mate opgehoogd. Pas na de Tweede Wereldoorlog zijn deze gronden met industrieterreinen en havens ingericht. De buitendijkse gronden ten oosten en ten westen van de Veerdam zijn voornamelijk vanaf de jaren 1920 opgehoogd tot 2 à 3 m+NAP. De polder Het Nieuwland in het noordoosten van de gemeente ligt op ongeveer 0,50m+NAP tot 0,50m-NAP, uitgezonderd het zuidelijke gedeelte, de Kanje, dat in 1916 tot 3m+NAP werd opgehoogd en met een scheepswerf werd ingericht.

Er is geen eenduidige richting in te herkennen in de terreinhelling.

2.2. Afwatering

Het grondgebied van de gemeente valt in hoofdzaak samen met de polder Papendrecht. In het noordoosten behoort een gedeelte, dat voor de gemeente van minder belang is, tot Oud Alblas Zuidzijde. Matena, het gebied ten oosten van de Scheikade, behoort tot het peilgebied Sliedrecht. Het gehele gebied behoort tot de Nederwaard.

De Papendrechtse polder, begrensd door de Botersloot in het noorden, de Matenasche Scheikade in het oosten en de rivierdijk in het zuiden en westen, watert via een stelsel van kavelsloten, die uitmonden in de watergangen langs onder andere de Veerweg en de Tiendweg (tegenwoordig de Burgemeester Keyzerweg), rechtstreeks uit op de Noord.
Na de bedijking waterde de polder de eerste eeuw vermoedelijk via gegraven waterwegen en sluizen uit op de Merwede en de Noord. Door inklinking van de bodem en door gelijktijdige stijging van het rivierwaterpeil werd deze directe vorm van afwatering onmogelijk. In de loop der tijden zijn er in Papendrecht verschillende afwateringspatronen geweest. Steeds moest een systeem aangepast worden om de voortdurende inklinking te kunnen verwerken. Tot 1597 loosde de polder zijn water op de Alblas en behoorde zodoende tot de Nederwaard. De molen, die vanaf de 15e eeuw voor de bemaling zorg droeg, stond vermoedelijk aan de Zuid-Alblasdijk. Aan het eind van de 16e eeuw was de bemaling in noordelijke richting door de verlaging van het waterpeil in de polder en de verhoging van de rivierwaterpeil nauwelijks meer mogelijk en kreeg het afwateringssysteem een directer westelijk gericht patroon. Sindsdien loosde men het overtollig water uit de polder op een boezem, gelegen in het noordwesten van de gemeente, van de Achterdijk naar de dijk aan de Noord. Wanneer de rivier gedurende enige tijd een hoge stand had, werd hierin het polderwater tijdelijk opgemalen; bij een lage stand werd de sluis in de dijk, bij de zuidrand van de boezem, geopend en kon het water de Noord instromen. Of er oorspronkelijk meer dan één molen geplaatst werd, is niet duidelijk. In 1716 stonden er twee windpoldermolens, die het water uit de polder in de boezem maalden: één stond er bij de Achterdijk en één bij de Tiendweg. In 1739 werd de bemaling tweehoog, met een hoge en een lage boezem, ingericht. De molen bij de Tiendweg werd bovenmolen, die bij de Achterdijk benedenmolen. In 1870 werden de beide molens gesloopt. De boezems werden drooggelegd, de boezemkade afgegraven en het terrein werd grasland. Een gedeelte van dit land kwam echter nog regelmatig blank te staan en werd (en wordt) daarom met een windmolentje afzonderlijk bemalen. De polder als geheel waterde in het vervolg af met behulp van een

stoomgemaal, de oudste in de Alblasserwaard. Deze werd in 1900 vervangen door een stoomcentrifugaalpomp, in 1931/32 door een motor-centrifugaalpomp en na de Tweede Wereldoorlog door een elektrisch gemaal. Deze staat onmiddellijk achter de vroegere sluis in de dijk langs de Noord. Waterinlating is mogelijk door een inlaatkoker met schuif in de uitwateringssluis.

Matena, het gebied ten oosten van de Scheikade watert al sinds de late Middeleeuwen (14e eeuw) in noordelijke richting op de Alblas af, samen met Sliedrecht. De voor de bemaling sinds de 15e eeuw noodzakelijke molens (in 1883 vervangen door een gemaal) bevonden zich bij de Sliedrechtse binnen- en buitenvliet in de gemeente Graafstroom.

De gronden buiten de dijk waterden in het begin van de 19e eeuw onder meer via houten duikers af. Toen de meeste gronden opgehoogd werden en met kaden omgeven, werd de afwatering sindsdien ook met behulp van gegraven sloten en sluizen verzorgd. Dit gold onder andere voor het Buitenland onder Oosteind, evenals voor de platen in de Merwede (de Kikvors, de Ketelplaat en Slikplaat). Ook de Slobbegors waterde sinds 1926/27 met behulp van sluisjes af op de Papendrechtse geul; daarvoor was nog van duikers gebruik gemaakt.

De polder Het Nieuwland in het noordwesten van de gemeente, maar die voor een deel ook tot de gemeente Alblasserdam behoort, waterde vroeger via sluisjes af. In 1855 werd in de polder windbemaling ingevoerd. De molen werd geplaatst ongeveer in het midden van het polderland en sloeg uit op een laag omkade voorboezem. Deze liep zuid-westwaarts tot tegen de ringkade en vervolgens zuidwaarts langs de oostzijde van deze kade tot aan een sluisje in de Kanje, het zuidpunt van de polder. Dit sluisje werd in 1916 vervangen door een noordelijker gelegen dubbele duiker. Omdat het maaiveld in het oosten lager lag dan in het westen, hetgeen de bemaling bemoeilijkte, werd in 1920 overgegaan tot de ingebruikneming van een hulpmotorgemaaltje, geplaatst aan de boezem. In 1936 werd de molen buiten werking gesteld en afgebroken, waarna twee metalen molentjes de taak overnamen. Zowel het gemaal als de windmolens zijn in de tweede helft van de jaren '70 opgeheven.

3. LANDSCHAPSSTRUCTUUR EN GRONDGEBRUIK

3.1. Ontginning en agrarisch grondgebruik

De polder Papendrecht werd in de 11e en 12e eeuw ontgonnen met de Merwedeoever als ontginningsas. De boerderijen werden aan de Merwededijk (die aanvankelijk niet meer dan een kade geweest zal zijn) gebouwd, van waaruit de bewoners de grond in lange strookvormige kavels verdeelden. Zo ontstond het typische slagenlandschap, waarbij de richting van de percelen en de ernaast gegraven sloten vrijwel loodrecht op de Merwededijk liep (zie figuur 4). De verkaveling liep dus parallel aan de dijk of kade langs de Noord. De ontginning geschiedde vermoedelijk in twee fasen. De Tiendweg was de grens tot waartoe de boeren aanvankelijk het land ontgonnen. De weg loopt in zuid-oostelijke richting van de Noord naar het Nanengat, waarna ze verder op slechts zeer korte afstand parallel loopt aan de dijk tot aan de Matenasche Scheikade. De Tiendweg diende aanvankelijk als kade tegen het binnenstromen van water uit het achterliggende, nog niet ontgonnen gebied, zodat eerst het land tussen de dijk en de Tiendkade in cultuur gebracht kon worden. Pas later werd de ontginning tot de Achterkade en de daarnaast gelegen Botersloot (de huidige gemeentegrens met Graafstroom) voltooid. Oosteind, het oostelijk deel van het noordelijk blok, is dus vermoedelijk in één keer ontgonnen. Het gedeelte van de gemeente dat tot de polder Oud-Alblas (de zogenaamde Zuidzijdse polder) behoort, is vanuit de dijk langs de Alblas in zuidelijke richting ontgonnen. Dit gebied, dat pas na de aanleg van de Rijksweg A 15 (1936) tot de gemeente is gaan behoren, heeft daarom ook zelden of nooit Papendrechtse grondeigenaren gehad. Zuid-Matena, dat van de Papendrechtse polder door de Scheikade wordt gescheiden, valt onder de zogenaamde restontginning. Aanvankelijk werd het gebied gebruikt voor "aardhaling" (grondwinning); toen het ontgonnen werd, resulteerde dit in een uitermate onregelmatige verkaveling. In het landschap zijn nog steeds zowel blokken als stroken te herkennen.

Het grondgebied in de gemeente was eigenlijk alleen geschikt voor veeteelt. De veenachtige bodem, slechts door een dunne laag klei bedekt, liet het met succes beoefenen van akkerbouw meestal niet toe. Door de boeren werd dan ook dikwijls geklaagd, vooral wanneer zij belasting moesten betalen. In 1514 werd de helft van de bodem "niet wel" bruikbaar geacht voor landbouw. Alleen de stroomruggen zouden voor akkerbouw en tuinbouw geschikt zijn, doordat de bodem daar ter plaatse kalkrijker was en minder vochtig. Dit gold ook voor de overslaggronden bij de Visschersbuurt en vooral het Oosteind. De bodem was in de rest van de gemeente kalkarm en te nat voor gewassen die diep wortelden. Alleen door intensieve bemesting met stalmest en bagger konden de gronden bij de dijk geschikt gemaakt worden voor akkerbouw. De arme bodem was één probleem, de regelmatige overstromingen een ander. Het land heeft in de periode 1450-1850 dikwijls onder water gestaan, in de 19e en 20e eeuw in 1809, 1820 en 1953. Dat dit veel schade aan de landbouw veroorzaakte, hoeft geen betoog.

Akkerbouw vinden we vooral langs de dijk en op de overslaggronden bij Oosteind. Opvallend is, dat we op de Papendrechtse rug, die toch vruchtbaar geweest moet zijn, in de periode tot 1945 alleen grasland aantreffen. Het akkerland zou traditioneel voor hennep gebruikt zijn, maar hier was in 1870 niets meer van over. De akkers leverden in 1870 voornamelijk aardappelen en haver. De akkerbouw stond dus in dienst van de veeteelt: de produktie bestond circa 1940 voor 2/3 uit veevoer, slechts voor 1/3 uit granen,

peulvruchten (Papendrechters staan in de omgeving als "erwtenpellers" bekend) en aardappelen.

Tuinbouw vinden wij vooral in de Visschersbuurt. Tot 1945 bestond deze tak voornamelijk uit boomgaarden (hard fruit). In 1940 werd slechts op 1 ha glascultuur (komkommers) bedreven. Na 1945 heeft vooral de kascultuur bij Oosteind zich uitgebreid.

De veeteelt bestond vooral uit melkveehouderij. De weides lagen zowel in de Papendrechtse polder als daarbuiten. Veel boeren hadden ook grasland op de buitengronden en de platen, op het eiland van Dordrecht, in de Sophiapolder tot in de gemeente Ridderkerk toe. Dikwijls werden deze landen als hooiland gebruikt. De overheersende bedrijfsvorm was het zogenaamde afmelkbedrijf. Men fokte zelf niet, maar kocht "verse" koeien van elders. Veel tijd besteedden de boeren aan het slijten van de geproduceerde melk in Dordrecht. Er kwamen zelfs klachten dat de boeren hun landerijen in de polder verwaarloosden. In de jaren '30, toen de detailhandel in Nederland strenger werd gereglementeerd, werd dit melk slijten verboden. Kaas maken kwam niet of nauwelijks voor. Daardoor beschikten de boeren ook niet over wei, dat als veevoeder voor varkens werd gebruikt, welke dus in Papendrecht weinig werden gehouden. Wel werden er op redelijke schaal kippen gehouden, en vooral eenden. In 1870 waren er op Leerdam na in Papendrecht meer eenden dan waar ook in de provincie. Bij het Nanengat heeft een eendenkooi gelegen. De boerderijen stonden vrijwel allemaal op of aan de dijk. Door de aanleg in 1936 van de A 15 dwars door de polder werd het land ten noorden van de weg voor de Oosteindse en Matenaase boeren vrijwel onbereikbaar. Daarom werd er een ruilverkaveling uitgevoerd en werden er nieuwe boerderijen ten noorden van de weg gebouwd. De achterblijvende boeren in het Oosteind en Matena beschikten in het vervolg alleen over land dat tussen de rijksweg en de dijk lag. Ten oosten van de Papendrechtse rug lagen bossen. Vermoedelijk is een slechte afwateringssituatie hiervan de oorzaak. Bij de Visschersbuurt zijn in de jaren '20 en '30 de bossen gerooid voor grasland en boomgaarden. Na de Tweede Wereldoorlog vond dit proces ook in het noorden van de polder plaats, totdat in de jaren '60 wilgenbossen nauwelijks meer voorkwamen. De laatste jaren is, deels om recreatieve redenen, de bosaanplant aan de Achterkade weer toegenomen. Gedurende de periode 1870-1945 nam de oppervlakte van de landbouwgronden dus iets toe. Daar staat tegenover dat hier en daar bij de dijk een aantal akkers omgeploegd is om plaats te maken voor woningbouw. De verhoudingen in het agrarisch bodemgebruik bleven redelijk stabiel. De introductie van de fruitteelt is de belangrijkste wijziging. De veeteelt bleef echter het agrarisch grondgebruik bepalen. In 1940 werd van de landbouwgronden 6% voor akkerbouw gebruikt, 92% voor veeteelt en 2% voor groenten en fruit. Wel nam het agrarisch aandeel in de beroepsbevolking af: in Papendrecht was nog maar 11% in de landbouw werkzaam. In de 19e eeuw heeft dit percentage ongetwijfeld een stuk hoger gelegen.

De meeste platen en buitendijkse gronden bestonden rond 1850 al voor een belangrijk deel uit bekaad land. Het betrof hier grasland, dat als hooiland gebruikt werd. Op de onbekade gronden lagen grienden, die volop rijshout en riet opleverden. Daarnaast betrokken de griendwerkers hout uit de Biesbosch en, zoals wij gezien hebben, uit de bossen tussen de Visschersbuurt en de Achterkade in de Papendrechtse polder. Dit hout werd gebruikt voor de fabricage van zinkstukken voor de dijkwerken en voor hoepels. Riet werd geoogst voor de produktie van matten en voor de handel (levering aan rietdekkers). Na de Tweede

Wereldoorlog is dit werk vrijwel verdwenen. De buitendijkse gronden werden opgespoten en met fabrieks-, haven- en sportterreinen ingericht.

3.2. Niet-agrarisch bodemgebruik

Vóór de 19e eeuw is de visserij van minstens even groot belang geweest voor de Papendrechtse bevolking als de landbouw. De vissers woonden in een aparte buurt bij het Grote Wiel: de Visschersbuurt en de Zalmsteeg. Op de rivieren werd druk gevist op zalm, fint, elft en witvis. In de 19e eeuw maakte men gebruik van drijfnetten en zogenaamde zalmzegen. Slechts één visserij in Papendrecht heeft van het laatste systeem gebruik gemaakt, en wel rond 1880. Deze was gevestigd op de zuidzijde van de Ketelplaat. Dit was echter geen succes. Vanaf circa 1860 verminderde het visserijbedrijf door overbevissing, vervuiling en kanalisatie van de Merwede.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft Papendrecht zich ontwikkeld tot een gemeente met een stedelijk gezicht. Alleen de poldergronden ten noorden van Oosteind en Matena en de polder Het Nieuwland zijn tot nu toe voor de landbouw bewaard gebleven. De rest van de landen zijn met woonwijken ingericht of voor recreatiedoeleinden bestemd (de Oostpolder en de Noordhoeksche Wiel). De buitendijkse gronden zijn voornamelijk voor indus- triële en havenactiviteiten in gebruik. Op de Slobbegors ligt een sportcomplex.

3.3. Visuele karakteristiek

De gemeente bestaat heden ten dage nog maar voor circa de helft uit voor landbouw bestemde gronden. Dit bestaat vooral uit open weidegebied. In een brede zone langs de Botersloot is een boscomplex aangeplant. Dit bos sluit visueel gezien nauw aan bij het recreatiepark Oostpolder, even ten oosten van de bebouwing.

Het weidegebied wordt doorsneden door de rijksweg, waarlangs enkele grote boerderijen en bomenrijen staan. De zuidwestelijke helft van de gemeente is het stedelijk gebied. In het oosten valt enige hoogbouw op. Buiten de Merwededijk liggen talloze werven en industrieterreinen. Achter de huizen binnen de dijk liggen nog kleine stukjes akkerbouwgrond.

4. INFRASTRUCTUUR

4.1. Landwegen

Papendrecht ontleende haar belang in vroeger tijden voor een belangrijk deel aan haar verkeerswegen. Na de St. Elisabethsvloed was de rechtstreekse landverbinding van Dordrecht met Zuid-Nederland verbroken en werd deze route omgelegd door de Alblasserwaard. Dit betekende, dat Papendrecht een pleisterplaats werd op een internationale verkeersweg, zodat zich hier vele wagen- en schuitenvoerders vestigden. Vooral de Veerdam en de Veerweg waren van belang voor de verbinding over land van de gehele Alblasserwaard in het algemeen en Oud-Alblas in het bijzonder met Dordrecht. De Veerdam werd in 1663 aangelegd op de gorzen buitendijks. Het gebied is in de eerste helft van de 19e eeuw omkaad en tot weiland ingepolderd. De Veerweg is waarschijnlijk al in de 12e eeuw aangelegd. In 1683 werd er op deze weg een tol geopend (het tolhuis stond bij de Alblasdijk in Oud-Alblas), die de kosten voor bestrating en onderhoud van de weg moesten opleveren. Ergens in de periode 1859-1884 werd de weg echter in een grindweg veranderd. Toen de weg in 1914 door de provincie werd aangekocht, werd ze opgeknapt en eind jaren '20 werd ze in het Provinciaal Wegenplan opgenomen. Een andere provinciale weg werd gepland dwars door de Alblasserwaard in oost-westrichting naar Noordeloos. In Papendrecht loopt ze naast de Achterkade, aan de noordelijke kant van de Botersloot. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog begonnen als werkverschaffingsobject, was de weg, de tegenwoordige N214, in 1945 nog niet gereed. De dijk langs de Merwede en de Noord was primair een waterkering en pas in tweede instantie als verkeersverbinding bedoeld. In tegenstelling tot de Veerweg was ze lange tijd geen ideale verbinding met de rest van de Alblasserwaard, behalve met Gorinchem. De dijk was al in 1850 verhard. De verharding bestond toen nog uit een grindlaag, met in het midden een paardenspoor, een straatje van steentjes. In de jaren '30 werd de dijk geasfalteerd. Door de dichte bebouwing op de dijk, bleef deze eigenlijk te smal en te bochtig voor het toenemende autoverkeer. De dijk moest daarom ontlast worden. In 1936 werd de A15 geopend, die Rotterdam met de Betuwe (Elst) verbond. In Papendrecht kwam een afslag bij de Veerweg. Deze werd in 1938 via een betonnen viaduct over de rijksweg geleid. Voor het afleggen van lange afstanden was het dijktraject nu overbodig geworden. Verder bestond de gemeente in 1800 uit een aantal onverharde wegen, die alle duidelijk bij de ontginningsgeschiedenis aansluiten: de Matenasche Scheikade, de Tiendweg en de Achterkade. Zoals in de paragrafen 3.1. en 4.3. blijkt, zijn de wegen aangelegd op (voormalige) kaden die de ontginningen begrensden. Al deze wegen waren tot 1940 onverhard. Alleen het westelijk gedeelte van de Tiendweg was toen een verhard voetpad. Ze hadden geen woonfunctie (zie paragraaf 5.2.3.). Vanaf 1800 zijn slechts enkele, nog niet behandelde, wegen aangelegd, meest doodlopende steegjes, haaks op de dijk de polder in. Ook twee steegjes haaks op de Veerweg bij de toenmalige gasfabriek ontstonden in de periode tot 1945. De meeste van deze wegen ontstonden tijdens of na de Eerste Wereldoorlog (zie paragraaf 5.2.3.) en werden aangelegd als woonstegen.

4.2. Wateren

Papendrecht ligt aan de Beneden-Merwede en de Noord. Na 1421 waterden de Maas en de Waal voornamelijk af via de Biesbos en het Hollands Diep. De Merwede kreeg nog maar

relatief weinig water te verwerken. De Noord (zo geheten sinds de eerste helft van de 18e eeuw) was een nog onbeduidender afwateringswater, omdat het meeste water uit de Merwede via de Oude Maas de Rijnmond bereikte. Tegenover de geringe waterhoeveelheid stond een zeer brede bedding. Het gevolg van beide was een geringe stroming en daardoor een verzanding van beide rivieren. Er vormden zich aan- en opwassen, vooral in de Merwede. In de gemeente Papendrecht ontstonden onder andere de aanwassen de Noordpolder, het Buitenland en het Eiland en de opwassen de Ketel- en Slikplaten, de Kikvors en het Slobbengors. De rivieren waren bevaarbaar door slechts enkele smalle geulen. Deze versmalden zich tot in de 18e eeuw verder door de speciale manier waarop de vissers op zalm visten (met behulp van zalmsteken). De verzanding en dichtslibbing veroorzaakten vooral in de periode 1420-1820 talloze overstromingen, doordat ijs en opperwater, vooral in de winter, niet tijdig afgevoerd konden worden. In de tweede helft van de 19e eeuw werden deze problemen aangepakt, mede om de riviervaart op Duitsland te verbeteren. De killen in de Biesbos werden afgesloten. Van 1864-1884 werd dwars door de Biesbos de Nieuwe Merwede gegraven. Ook de Beneden-Merwede en de Noord werden verbeterd. Na 1850 en rond 1883 werd er in de Beneden-Merwede een aantal kribben aangelegd. Hierdoor verbeterde de stroming, zonder dat het waterbergend vermogen van de rivier werd verminderd. De platen midden in de rivier verdwenen (bij Papendrecht de Veerplaat). De Noord heeft bij Papendrecht twee armen, gescheiden door de Sophiapolder (gemeente Hendrik-Ido-Ambacht). De westelijke tak is de Rietbaan, de oostelijke, die langs Papendrecht loopt, wordt de Pelsert genoemd. Omdat de Noord niet de belangrijkste verkeersweg naar de Rijnmond is (dat is de Oude Maas), werd pas in de 20e eeuw, van 1921 tot 1931, de Noord op diepte gebracht. Tegelijk werd ze verbreed. Er werden enkele hectaren onbekaad rietgors van het Slobbegors afgegraven.

Al in de late Middeleeuwen hielden Papendrechters zich bezig met de binnenscheepvaart. Vanwege zijn ligging vestigden zich vele schuitenvoerders in het dorp. Toch kreeg Papendrecht geen echte handels- en scheepvaartfunctie. Die trok Dordrecht naar zich toe. De verbeterde bevaarbaarheid van de rivieren na 1850 miste zijn uitwerking niet. Aanvoer van grondstoffen en afvoer van eindprodukten gebeurde sindsdien sneller en grootschaliger, zodat vanaf 1880 de belangrijkste industrieën zich langs de rivier vestigden, meestal op de buitendijkse gronden (zie paragraaf 5.2.2.). Ook voor personenvervoer was de rivier de aangewezen verkeersweg. Tot de tweede helft van de 19e eeuw verzorgden Papendrechtse schippers tussen onder andere Gorinchem en Dordrecht een veerdienst. In 1844 werd een (stoom) bootverbinding Gorinchem-Dordrecht-Rotterdam geopend. De Papendrechtse veerdiensten moesten voor deze concurrent capituleren. De aanlegplaats van de stoomboot lag in Papendrecht aan de Noordhoek. De boot fungeerde tevens als veerdienst op Hendrik-Ido-Ambacht. In 1930 werd het bedrijf gestaakt. Het Papendrechtse veer naar Dordrecht is van veel oudere datum. Het is vermoedelijk gesticht in de 12e eeuw en lag aan de Geul. In 1663 werd door Dordrecht de Veerdam aangelegd, mede om de stroomsnelheid in de rivier te verhogen en daarmee de verzanding van de Merwede tegen te gaan. Er werd aan het einde van de Veerdam een haventje aangelegd, waar de pont binnenliep. De pont werd aanvankelijk getrokken door een roei- en zeilbootje, sinds 1868 door een stoombootje. Na 1911 werd de veerdienst door een stoompont onderhouden. Het veer is na de aanleg van de vaste brug naar Dordrecht in de jaren '60 voor auto's gesloten. Het is nu een voet- en fietsveer. Dat de rivier niet alleen aan schippers, maar ook aan vissers een boterham verschafte, is al in paragraaf 3.2. behandeld.

4.3. Kaden en dijken

De dijk vervulde binnen de gemeente meerdere functies. Oorspronkelijk is de dijk langs de Noord en de Merwede aangelegd als waterkerend lichaam, maar vrijwel onmiddellijk werd ze tevens woonstraat en verkeersweg. Vrijwel de gehele periode tot 1945 is de bebouwing in Papendrecht beperkt gebleven tot de onmiddellijke omgeving van de dijk. Haar rol als verkeersweg is in paragraaf 4.1. al behandeld. Wanneer de dijk is aangelegd, oorspronkelijk in de vorm van een kade, is niet bekend. Toen in 1277 er een gemeenschappelijke regeling voor de ringdijk om de Alblasserwaard kwam, lag Papendrecht buiten deze dijk. Vermoedelijk werd het dorp toen nog beschermd door een aparte ringdijk, die liep langs de Noord en Merwede, langs de Matenasche Scheikade en Peilkade en langs de Alblas. Zowel Papendrecht als Oud-Alblas lag in het beschermde gebied. Alleen Matena lag vermoedelijk binnen de eerder genoemde ringdijk van de Alblasserwaard, doch reeds voor 1320, vermoedelijk vlak na 1280 waren ook Papendrecht en Oud-Alblas in de algemene waardbedijking opgenomen. De dijk volgde nauwgezet de oever en was dan ook oorspronkelijk bijna overal schoordijk. De buitendijkse gronden zijn zonder uitzondering na de St. Elisabethsvloed (1421) ontstaan door aan- en opwassing. Een aantal bochten in het traject is aangelegd na overstromingen. De belangrijkste zijn het Nanengat (ontstaan in 1570), de bocht bij de Groote Wiel in het westen van Oosteind en achter de polder Het Nieuwland bij de Noordhoekse Wiel. In de dijk langs de Noord bij het gemaal zijn hulpgaten aangelegd. Hier bestaat de dijk uit een zandkern, afgedekt door een 1 meter dikke kleilaag. Bij overstroming kan het inundatiewater hierdoor worden geloosd. Zo nodig kan de dijk tot 0,25m +NAP worden afgegraven. De dijk ligt op circa 4m+NAP langs de Merwede en op bijna 5m +NAP langs de Noord. Een gedeelte van de Merwededijk, in de bebouwde kom van de Molenpolder tot voorbij de Veerdam, bestaat uit waterkerende muren. Ook de dijk langs de Noord tot de polder Het Nieuwland bestaat uit een dergelijke waterkerende muur.

De meeste kaden, die tijdens de ontginningen zijn aangelegd, zijn ook nu nog te herkennen. De Matenasche Scheikade ligt slechts zeer weinig hoger dan de weilanden ernaast, de Achterkade en de Tiendweg (tegenwoordig de Burgemeester Keyzerweg) liggen duidelijk hoger dan het omliggende land. De eerste twee hebben een waterkerende functie: ze vormen de grens van de polder Papendrecht met respectievelijk Sliedrecht en Oud-Alblas-Zuidzijde (zie paragraaf 2.2.).

Op de buitendijkse gronden en de platen was in het begin van de 19e eeuw reeds een aantal kleinere omkadingen aanwezig. Sindsdien werden deze voortdurend opgehoogd en uitgebreid. Die op de Ketelplaat werd in 1838 tot één grotere verenigd en uitgebreid. In het begin van de 20e eeuw werd de omkading met die op de Slikplaat verenigd, waarbij de vroeger tussengelegen kreek, met slechting van de daarlangs lopende kaden, ingepolderd werd. Ook op de Kikvors bevond zich een kleine omkading, die in 1889 werd uitgebreid. Ook op de buitendijkse gronden ten oosten van de Veerdam werden na 1880 de kaden uitgebreid en verhoogd. De vestiging van scheepswerven was hier dikwijls de aanleiding voor. Rond de Molenpolder, een woonwijk aangelegd in de jaren 1920, werd een waterkerende muur gebouwd. De kaden rond de Slobbengors en Het Nieuwland werden in de periode 1926-1928 opgehoogd, toen de Noord uitgediept en verbreed werd.

4.4. Militaire infrastructuur

De gemeente Papendrecht beschikt niet over vestingwerken. Wel werd in 1920 op een stuk buitenland ten oosten van de Veerdam door de gemeente Dordrecht een oefenterrein voor het korps pontonniers (genietroepen) aangelegd. Het terrein werd daartoe watervrij opgehoogd en er werd een haven aangelegd. In 1923 werd het terrein door een brug met de Veerdam verbonden. Tegenwoordig herinneren de Jachthaven en de naam van de Pontonniersweg nog aan de voormalige bestemming van dit terrein.

4.5. Nutsvoorzieningen

In 1908 werd Papendrecht aangesloten op het waterleidingnet van Alblasserdam. Het "Waterleidingbedrijf der Gemeente Papendrecht" was dus slechts een distributiebedrijf en had geen eigen waterwinning (en watertoren). Elektriciteit kreeg het dorp in 1915, toen de gemeente met het Gemeentelijk Elektriciteitsbedrijf in Dordrecht een contract voor levering van stroom afsloot. Uit een kaart uit 1938 bleek dat er negen transformatorhuisjes in de gemeente stonden, de meeste aan de dijk langs de Noord. Papendrecht heeft ook nog een gasfabriek gehad. Deze stond aan de Veerweg, halverwege tussen de dijk en de Tiendweg. Na de Tweede Wereldoorlog is ze afgebroken.

5. NEDERZETTINGEN

5.1. Algemeen

De gemeente Papendrecht bestaat volgens de MIP-indeling uit drie kernen: van west naar oost achtereenvolgens Papendrecht, Oosteind en Matena. Oosteind is het oostelijk gedeelte van het dorp Papendrecht en wordt daarom hier als zodanig niet apart beschreven. Matena kan, ondanks haar nauwe verbondenheid met Papendrecht, wel als een aparte kern betiteld worden, zij het dat tegenwoordig de bebouwing tussen Oosteind en Matena vrijwel ononderbroken is.

Al in de Romeinse en Karolingische tijd waren de hogere gedeelten (de Papendrechtse rug) bewoond, maar pas toen de bewoners het land ontgonnen en een dijk aanlegden, werd de bewoning permanent. Vanuit de toenmalige kade langs de Merwede werd het land ontgonnen, in Papendrecht misschien in twee fasen, in Oosteind in één keer. In beide gevallen ontstond een strookvormige verkaveling. Matena heeft een totaal afwijkend ontginningspatroon.

In 1514 telde Papendrecht 50 haardsteden en 300 inwoners. De gemeente groeide daarna vrij regelmatig: in 1632 stonden er 145 huizen, in 1732 174 en in 1840 240. Ook in de contemporaine tijd zien we tot 1930 een vrij gelijkmatige groei (zie tabel 1). Ofschoon er een zekere economische groei plaatsvond na 1880 bleef de demografische groei beperkt, doordat de aantrekkingskracht van Rotterdam leidde tot een voortdurend terugkerend vertrekoverschot. Alleen na de Eerste Wereldoorlog was er in de gemeente sprake van een vestigingsoverschot. De jaren '30 gaven echter een opvallende stagnatie in de bevolkingsontwikkeling te zien, veroorzaakt door de economische recessie, die Papendrecht relatief zwaar trof. Na de jaren 1940-45 zette de groei weer in en bereikte een hoogtepunt in de jaren 1960.

Tabel 1 De bevolkingsontwikkeling van Papendrecht 1790-1990.

jaartal	aantal inwoners
1798	950
1822	1.264
1840	1.986
1851	1.976
1860	2.115
1870	2.262
1880	2.627
1890	2.995
1900	3.422

jaartal	aantal inwoners
1910	3.974
1920	4.731
1930	5.530
1940	5.542
1950	6.307
1960	9.073
1970	18.051
1980	24.995
1990	27.343

NB: voor zover bekend, per 1 januari.

5.2. Papendrecht

5.2.1. Algemeen

Papendrecht werd in 1105 voor het eerst genoemd. Het was tot de Franse tijd een hoge heerlijkheid, samen met Zuid-Matena. Het dorp bestaat uit drie delen, van oost naar west: het Oosteind, de Kerkbuurt en het Westeind. Het Oosteind was het dichtst bebouwd. De Kerkbuurt was echter het centrum van het dorp met de kerk, de pastorie, de korenmolen, de school en het Huis te Papendrecht. Al deze gebouwen zijn in de oorspronkelijke staat reeds lang verdwenen. De buurt werd ook wel Molenbuurt genoemd naar de twee molens die er het beeld bepaalden. De windtrasmolen, gebouwd in 1668, werd aan het eind van de 19e eeuw afgebroken. Hij stond aan de Veerdam, waar tegenwoordig de fabriek van Fokker gevestigd is. De korenmolen "de Hoop" was in werking van 1813 tot 1918. Deze stond op de dijk bij de Molenpolder. In 1945 was het nederzettingspatroon gelijk aan dat wat tijdens de ontginning ontstaan was. De bevolking woonde op en vlak langs de dijk; de polder werd door de Tiendweg en de Matenasche Scheikade in drie blokken verdeeld. De richting van de vlak na de ontginningen aangelegde Veerweg liep parallel aan die van de strookverkaveling. Alleen de in 1936 geopende Rijksweg A15 vormt een duidelijke dissonant in het geheel.

5.2.2. Functionele ontwikkeling

De bevolking hield zich met tal van activiteiten bezig. De grond was te arm om de bevolking een redelijk bestaan te verschaffen. Naast de landbouw verdienden de Papendrechters de kost met visserij, teelt van rijshout en riet, griend- en dijkwerken, hout- en riethandel, reizigers- en vrachtvervoer. In de verschillende perioden werden verschillende accenten gelegd. Tot de 19e eeuw werd Papendrecht economisch volledig overschaduwd door Dordrecht. Handel en scheepvaart op grote schaal kwamen in de gemeente niet voor. In de tweede helft van de 19e eeuw kwam de melkveehouderij op, terwijl de visserij en het reizigersvervoer sterk inkrompen. Het griend- en rietwerk en al haar aanverwante bedrijfstakken (zoals het stoelenmatten en -maken) gingen in deze tijd sterk vooruit. Ook de dijk- en waterwerken (door bedrijven als Visser en Smit) expandeerden na 1860. De beroepsbevolking veranderde structureel sinds het eind van de 19e eeuw, toen het havenverkeer rond Rotterdam tot grote bloei kwam. De economische oriëntatie werd verlegd van Dordrecht naar de Rijnmond. De produktie en reparatie van ijzeren schepen (kleine zeeschepen en schepen voor de binnenvaart) werd vanaf circa 1880 ter hand genomen. Tot dan waren er in de gemeente slechts enkele kleine werven geweest, de meeste gelegen langs het Westeind aan de Geul, die houten scheepjes vervaardigden. De nieuwe, grote werven werden onder andere aangelegd op de buitendijkse gronden ten oosten van de Veerdam en ten zuiden van de polder Het Nieuwland. In de eerste helft van de 20e eeuw breidde de metaalindustrie zich verder uit, terwijl de meeste andere bedrijfstakken forse klappen kregen te verwerken. In het begin van de eeuw zakte het stoelenmatten en -maken in, vervolgens ook de meeste andere griend- en rietwerken. In de perioden 1916-1923 en 1927-1929 nam de werkgelegenheid in de metaalnijverheid daarentegen behoorlijk toe. De eerstgenoemde periode gaf een bloei te zien in de scheepsbouw en zijn toeleveringsbedrijven, zoals de fabricage van motoren. Op de Kanje werd bijvoorbeeld in 1916 een nieuwe scheepswerf gevestigd. Het terrein werd bij de polder Het Nieuwland getrokken en kreeg een nieuwe

waterkering. In de tweede periode valt de vestiging van Fokkers vliegtuigfabriek Aviolanda op. Deze werd in 1927 geopend en was en is gevestigd op Het Eiland ten westen van de Veerdam. De tussenliggende tijd 1924-1927 en de tijd na 1929 was echter desastreus voor de scheepsbouw. Talloze werven werden gesloten of lagen op non-actief. De beroepsbevolking was als gevolg van deze ontwikkelingen uitermate eenzijdig samengesteld. In 1949 was de nijverheid, waarin 60% van de beroepsbevolking actief was, in feite in twee bedrijfstakken verdeeld: de metaal (70%) en de bouwnijverheid (20%). In de vliegtuigfabriek van Fokker werkten toen 710 werknemers. Vooral zij die in de scheepsbouw werkten, waren zeer kwetsbaar voor conjunctuursschommelingen. In de jaren '30 ontstond daardoor een dramatische werkloosheid. Deze crisis is vermoedelijk verantwoordelijk geweest voor de stagnatie in de bevolkingsgroei (zie paragraaf 5.1.).

5.2.3. Woningbouw

De uitbreidingen van de woningvoorraad zijn duidelijk te volgen met behulp van het kaartenmateriaal in de bijlagen. In het hierna volgende zullen alleen de historisch-geografische aspecten van de uitbreidingen aan bod komen. Voor een beschrijving van de woningbouw in meer kwalitatieve zin, verwijs ik graag naar de bebouwingskarakteristiek elders in dit rapport. De Papendrechtse bevolking woonde aanvankelijk op en aan de dijk, vooral aan de binnenzijde ervan. Er kunnen twee punten onderscheiden worden, van waaruit het dorp tot ontwikkeling kwam: de omgeving rond de kerk (de Kerkbuurt) en die rond het veer. De twee kernen hebben zich gestadig verder ontwikkeld, eerst naar elkaar toe (het Bosch en de Kraaihoek), vervolgens oostwaarts (de Visschersbuurt, het Nanengat en het Oosteind), nog later westwaarts (het Westeind en de Noordhoek). Ook de Veerweg, de route naar Oud-Alblas, was reeds vroegtijdig bebouwd, evenals de Veerdam, die aangelegd is in 1663. Aan deze laatstgenoemde weg vestigden zich vanaf circa 1870 vooral welgestelden en de rijkere middenstand. De meeste huizen werden aan en op de dijk gezet. Met de voortdurende verdichting van de dijkbebouwing begon men omstreeks 1900 ook wel haaks op de dijk de polder in woningen te bouwen. Zo ontstonden doodlopende steegjes, de dijkstoepen. De Zalmsteeg (1880) en de Schoorsteeg stammen uit deze periode. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd dit proces versterkt. De Noordersingel en de twee stoepen dwars op de Veerweg bij de toenmalige gasfabriek werden onder meer aangelegd. Ook de lintbebouwing werd uitgebreid. In deze periode werden er honderd woningen aan de Hoogendijk gebouwd. In de jaren '20 werd de woningbouw op de buitendijkse gronden aangepakt. De voormalige Molenpolder (genoemd naar de molen "de Hoop") werd opgehoogd en de gemeente en de woningbouwvereniging "Ons Belang" bouwden er woningen rond het Plein en aan de Dijkstraat, de Hoofdstraat, de Middenstraat, de Merwedestraat en de Merwedesingel. Deze huizen werden deels in 1921, deels in 1928 opgeleverd. Ofschoon in de jaren '30 de bevolkingsgroei stagneerde, werd er toch nog nieuwbouw gepleegd. Het gemeentebestuur verwachtte dat door de kleinere gezinnen de woningbehoefte nog zou groeien. De huizen bij de Eilandstraat werden gebouwd. Vanaf 1936 werden de Haven- en Julianastraat aangelegd. De uitbreidingsplannen die vanaf 1928 door de gemeente waren ontworpen, werden echter op een laag pitje gezet. Zo waren er plannen om de Slobbengors vol te bouwen, maar daar is niets van gekomen. Na de Tweede Wereldoorlog zijn er sportterreinen aangelegd en is er industrie op gevestigd.

5.2.4. Voorzieningen

Het gemeentehuis van Papendrecht is in 1888 geopend. De gemeente kreeg in 1932 nieuwe huisvesting in een voormalig notariskantoor en -woonhuis. Het huidige gemeentebestuur zetelt in een modern gebouw aan de Brederolaan.

De Hervormde Gemeente benutte de oude, aan de binnenkant van de dijk staande Rooms-Katholieke kerk, tot deze in 1745 werd afgebroken. De op dezelfde plaats gebouwde nieuwe kerk brandde in 1855 af. De vervanger werd vervolgens in 1891 afgebroken. De tegenwoordige Grote Kerk stamt uit 1929. In 1913 verrees aan de Veerweg de Gere-formeerde kerk. Deze werd in 1959 buiten gebruik gesteld, toen de gemeente de beschikking kreeg over het nieuwe kerkgebouw aan de Muilwijckstraat. De Christelijk Gereformeerde Gemeente kon in 1913 de deuren openen van haar eigen kerkgebouw aan het Westeind, in de volksmond "de groene ruitjes" genoemd. Ook de Rooms-Katholieken beschikten sinds 1923 over een kapel aan de Veerdam. Dit gebouw dient nu als Koninkrijkszaal voor de bijeenkomsten van de Jehova's Getuigen.

Het lager onderwijs werd in Papendrecht in 1850 verzorgd in één schooltje. In 1840 was de oude school nieuw gebouwd. Deze stond naast de kerk. De oudste nog bestaande school is gebouwd in 1874/75, de Westelijke Openbare Lagere School. In 1900/01 werd het pand verbouwd. Er werd een verdieping op de bestaande school geplaatst en de voorgevel werd door een nieuwe vervangen. Een Christelijke school in de Kerkbuurt stamt uit 1905.

5.3. Matena

In 1064 was er sprake van een kerk te Menkenesdrecht. Deze zou gestaan hebben op de plaats waar nu Papendrecht ligt. Aan deze plaatsnaam zou Matena zijn naam hebben ontleend. De naam als zodanig werd pas in 1280 voor het eerst genoemd. Toen bestond het uit twee delen: Zuid- of Groot-Matena en Noord- of Klein-Matena. Het gehele gebied was slechts 300 à 400 meter breed en strekte zich uit van de Merwede tot de Alblas met de Matenasche Scheikade en de Peilkade als westelijke grenzen. Deze kaden zouden tot het westelijk gedeelte van de oude ringdijk om de Alblasserwaard hebben behoord (zie paragraaf 4.3.). Al vrij snel werden de beide delen van elkaar gescheiden. De grensscheiding werd gevormd door de Botersloot. Noord-Matena kwam bij Oud-Alblas en is nu onderdeel van de gemeente Graafstroom. Zuid-Matena, werd een zelfstandige hoge heerlijkheid, die in latere tijd nauw verwant werd aan het ernaast gelegen Papendrecht en er uiteindelijk één geheel mee ging vormen. Van 1807-1816 was het een zelfstandige gemeente.

De woonhuizen en boerderijen stonden gedurende de periode 1800-1945 aan en op de dijk. Pas na de Tweede Wereldoorlog is op het buitendijks land, de Noordpolder, een industrieterrein aangelegd. De inwoners vonden hun bestaan voornamelijk in de landbouw. Aan de dijk lagen sinds 1900 enkele percelen met tuinbouwgronden, meer de polder in overheerste weidegebied, zij het dat ook akkers en grienden niet ontbraken. De bewoners moesten naar de kerk of school in Papendrecht. Dit soort voorzieningen was in Matena niet aanwezig.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Algemeen/provinciaal:

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden,* (13 delen + suppl. Gorinchem, 1839-1851).

- *Atlas van historische vestingwerken in Nederland Deel IV, de provincieën ,Zuidholland en Zeeland.* (Eerste aflevering: Zuidholland. z.p., 1970).

- Beekman, A.A., *De wateren van Nederland. Aardrijkskundig en geschiedkundig beschreven.* ('s-Gravenhage, 1948).

- *Een beeld van het zuid-hollandse landschap. Een landschapsonderzoek in opdracht van de provincie Zuid-Holland.* (6 delen. z.p., 1981-1988).

- *Beschrijving van de provincie Zuid-Holland behorende bij de waterstaatskaart.* ('s-Gravenhage, 1967).

- *Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari .... C.B.S.* ('s-Gravenhage, 1950-heden).

- *De bodem van Nederland. Toelichting bij de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000. Samengesteld door de Stichting voor Bodemkartering.* (Wageningen, 1965).

- *De bodem van Zuid-Holland. Toelichting bij blad 6 van de bodemkaart van Nederland schaal 1:200.000.* (Wageningen, 1966).

- Buisman, J. (red.), *Zuid-Holland vanuit de lucht.* (Baarn, 1978).

- Craandijk, J., *Wandelingen door Nederland. Met platen naar de lithografiën van P.A. Schipperus en wandelkaartjes. Verschillende delen, verschillende jaren.* (Haarlem, ± 1888-1900).

- Dijksterhuis, R., *Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland; Historische analyse van een wisselwerking. De eerste eeuw: 1840-1940.* (proefschrift, TH Delft, 1948).

- Don, P. (red.), *Kunstreisboek Zuid-Holland 8e dr.*, (Weesp, 1985).

- *Drinkwatervoorziening in Nederland 1913-1938. Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Centrale Commissie voor Drinkwatervoorziening en van het rijksbureau voor Drinkwatervoorziening.* (Den Haag, 1938).

- Fruin, R. (red.), *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaan in den jaere MCCCCXCIIII.* (Leiden, 1976).

- *Foto-atlas Zuid-Holland.* (Den 1lp/Emmen, 1990).

- *Gedenkboek Twee eeuwen Waterstaatswerken* [z.j. z.p.].

- *Honderd jaar Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland . Enige opstellen over de geschiedenis.* ('s-Gravenhage, 1976).

- Fruin.R, *Informatie up den staet faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaan in den jaere MDXIV.* (Leiden, 1866).

- Kley, J. van der (red.). *Vaarwegen in Nederland. Een beschrijving van de Nederlandse binnenvaartwegen.* (Assen/Amsterdam/Rotterdam/Brussel, 1967).

- Kroon, A.W., *Tegenwoordige staat van Zuid-Holland. Beschrijving en afbeelding der steden, dorpen, heerlijkheden en verdere wetenswaardige plaatsen in die provincie.* (Amsterdam, 1862).

- *Lijst van Nederlandse gemeenten sinds 1830, waarvan de grens is gewijzigd, waarvan de naam is veranderd, die zijn opgeheven, nieuw gevormd of ingepolderd* (1968.z.p.).

- *De molens van Zuid-Holland.* (Den Haag, 1980).

- Mulder, H. (red.), *Handboek der geografie van Nederland.* (6 delen, Zwolle, 1949-1959).

- *De ontwikkeling onzer electriciteitsvoorziening 1880-1938. Uitgegeven naar aanleiding van het 25-jarig bestaan der Vereeniging van directeuren van electriciteitsbedrijven in Nederland.* (2 delen, Arnhem, 1948).

- Postma, C. (red.), *Holland in vroeger tijd; 18e-eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Noord- en Zuid-Holland.* (5 delen, 's-Gravenhage, 1963).

- *Register van beschermde monumenten.* (Zeist, 1989).

- *Statistisch overzicht der Waterleidingen in Nederland over de jaren 1946 en 1947* (Leeuwarden, 1950).

- Steegh, A., *Monumenten Atlas van Nederland. 1100 Historische Nederzettingen in Kaart. 2e dr.*, (Zutphen, 1985).

- Teixeira de Mattos, L.F., *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland.* (16 delen, 's-Gravenhage, 1906-1961).

- *Tuinbouwatlas van Nederland [± 1941]. Samengesteld door den Tuinbouw-voorlichtingsdienst van het Departement van Landbouw en Visscherij.*

- Vermooten, M. en Smit, T., *Spoortocht langs oude en nieuwe N.S.-stations: Noord- en Zuid-Holland en Flevoland.* (Hapert, 1989).

- Vervloet, J.A.J. en Steegh, A.W.A.Th., *Bibliografie van de historische geografie.* (Wageningen, 1989).

- *Verzameling van gegevens betreffende de electriciteitsvoorziening in de provincie Zuid-Holland.* ('s-Gravenhage, 1915).

- Witkamp, P.H., *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland.* (Tiel, 1877)

- Witkamp, P.H. en Sipman, M.A., *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland. Nieuwe uitgaaf.* (Arnhem/Nijmegen, 1895).

Regionaal/lokaal:

- Dalen, J.L. van, *Papendrecht.* (Dordrecht, 1925).

- *Krimpen aan den IJssel, Papendrecht, Ridderkerk, Sliedrecht, Zwijndrecht. Propaganda-uitgave voor handel, nijverheid, scheepsbouw enzovoorts.* [z.j.].

- Papendrecht. (1956), *Documentatiemap aangeboden door het gemeentebestuur van Papendrecht aan mr. J. Klaasesz, Commissaris der Koningin in de provincie Zuid-Holland, ter gelegenheid van zijn werkbezoek aan de gemeente Papendrecht.*

- Papendrecht., *Rapport in opdracht van het gemeentebestuur uitgebracht door het Economisch-Technologisch Instituut voor Zuid-Holland, ir. W.A.C. Herman de Groot c.i. en het Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland.* (Rotterdam, 1951).

- Visser, H.A., *Papendrecht; dorp aan de rivier; beschrijving van een Zuid-Hollands dijkdorp.* (Den Haag, 1963).

- Markus, W.C., *Bodemkaart van Nederland 1:50.000. Toelichting bij kaartblad 38 West Gorinchem.* (Wageningen, 1948).

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

- *Topografische en Militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:50.000.* * Bladnr. 38 Gorinchem (verkenning 1847/'48, druk 1858).

- *Gemeente-atlas van de provincie Zuid-Holland* . Door J. Kuyper, Leeuwarden. Herdruk 1971, (Groningen,1869).

- *Chromo-topografische Kaart van Nederland, schaal 1:25.000.*
  * Bladnr. 525 Alblasserdam (1874, 1889, 1905).
  * Bladnr. 546 Dordrecht (1874, 1889, 1908).

- *Topografische Kaart van Nederland, schaal 1:25.000.*
  * Bladnr. 38C Alblasserdam (uitgave 1936).
  * Bladnr. 38C Alblasserdam (uitgave 1969).
  * Bladnr. 38C Alblasserdam (uitgave 1989).
  * Bladnr. 38D Sliedrecht (uitgave 1969).
  * Bladnr. 38D Sliedrecht (uitgave 1989).

- *Truppenkarte. Topografische Karte der Niederlande 1:50.000.*
  * Bladnr. 38W Gorinchem (uitgave 1943).

- *Grote Topografische Atlas van Nederland 1:50.000.*
  * Bladnr. 38W Gorinchem (uitgave 1982).

Figuur 1d.

Gemeente Papendrecht

© Provincie Zuid-Holland Kartografie DWM/DRG 95.1096

Figuur 2. Papendrecht in 1847/48. Detail TMK 1:50.000; bladnr. 38 (uitgave 1858).

Figuur 3. Papendrecht in 1869. Uitgave: J. Kuyper (red.), Gemeente Atlas van Zuid-Holland.

Figuur 4. Papendrecht circa 1900. Detail Chr.Top. Kaart 1:25.000; bladnr. 525 en 546 (uitgave 1910 en 1911).

Figuur 5. Papendrecht in 1936. Detail Top. Kaart 1:25.000; bladnr. 38C (uitgave 1936).

Figuur 6. Papendrecht in 1943. Detail Truppenkarte 1:50.000; bladnr. 38W (uitgave 1943).

Figuur 7. Straatnamenkaart van Papendrecht.

Figuur 8. Functioneel-ruimtelijke ontwikkeling van Papendrecht in de periode 1850-1945 (voor verklaring zie legenda).

Figuur 9. Papendrecht in 1989. Detail Top. Kaart 1;25.000; bladnr. 38D (uitgave 1989).

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK VAN DE GEMEENTE PAPENDRECHT

Inleiding

Papendrecht is van oorsprong een dijkdorp, gelegen aan de rivieren de Noord en de Merwede, in de zuidwesthoek van de Alblasserwaard. De bebouwing concentreerde zich aanvankelijk aan de beide zijden van deze dijk, die wordt gevormd door respectievelijk de Hoogendijk, de Noordhoek, het Westeind, het Oud Veer, Bosch, Kraaihoek, Kerkbuurt, Visschersbuurt, Nanengat, Oosteind en Matena. Industriële bedrijvigheid (scheepswerven onder andere) kwam tot ontwikkeling op de buitendijkse gronden, terwijl hier in de twintigste eeuw tevens woningbouw plaatsvond (het Eiland en de Molenpolder). De landbouw concentreerde zich op de binnendijkse gronden.

Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde Papendrecht zich tot een der snelst groeiende gemeenten van Nederland. Binnendijks kwamen uitgestrekte woonwijken tot stand en ook de industriële bedrijvigheid ging het beeld nadrukkelijk beheersen. Van het agrarische karakter van de gemeente is zodoende weinig meer terug te vinden.

Dorpsbebouwing

Kenmerkend voor het dorpskarakter van Papendrecht zijn de vele kleine dijkwoningen. Nog redelijk intact zijn de negentiende eeuwse arbeiderswoningen Westeind 153-7. Oosteind 70 en Visschersbuurt 110 zijn wat grotere voorbeelden, ze hebben aan de dijk tevens een koetshuis naast het woongedeelte.

Planmatige bebouwing

Van planmatige bebouwing is sprake in de Molenpolder. Hier werden omstreeks 1920 aan de Dijkstraat, de Hoofd- en Middenstraat en aan het Plein eenlaagse woningen gebouwd in rode en gele baksteen, onder overstekende mansardekappen. De woningen zijn inmiddels gerenoveerd, maar hebben hun herkenbaarheid niet verloren.

Bijzondere bebouwing

Van de bijzondere bebouwing is in de eerste plaats vermeldenswaardig het voormalig schoolgebouw aan de Schooldwarsstraat, oorspronkelijk daterend uit 1875. Wat meer richting dijk gelegen is het kerkgebouwtje uit 1913. De Grote Kerk, Kerkbuurt 80, werd gebouwd in 1929. In het centrum van de oude kern staat ten slotte het monumentale voormalige gemeentehuis (Bosch 107).

Boerderijen

Mede als gevolg van de naoorlogse ontwikkelingen is het aantal boerderijen in Papendrecht schaars; bovendien zijn er nog maar enkele als zodanig in bedrijf. Vermeldenswaardig zijn de boerderijen Westeind 154, 200 en Oosteind 142. Alledrie hebben een T-vormige plattegrond, waarbij het schuurgedeelte duidelijk als afzonderlijk bouwvolume herkenbaar is. De twee boederijen aan het Westeind zijn inmiddels omgeven door nieuwbouwwoningen.

Monumenten van bedrijf en techniek

Ondanks de industriële bedrijvigheid is slechts een enkel monument van bedrijf en techniek vermeldenswaardig. Genoemd moet worden de ijzeren ophaalbrug aan de Havenstraat en daarnaast is kenmerkend de begin twintigste eeuwse loods aan de Hoogendijk.

C. STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

PAPENDRECHT,
Stedebouwkundige typologie

Schaal 1 : 25.000

© Topografische Dienst Emmen
© Provincie Zuid-Holland Kartografie DWM/DRG 95.1096/6 A

Papendrecht

Stedebouwkundige typologie

1. Stedelijk ingericht gebied

1.1 Algemeen

- functie: gemengd of wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkeling
- vaak eenvoudig of op pré-stedelijke structuur geënt stratennet
- stenen straten, geen voortuinen
- voornamelijk aaneengesloten bebouwing
- bebouwing deels complexgewijs, complexgrootte variabel

1.2 Stedelijk villagebied

- functie: wonen
- ligging in stedelijke context
- planmatige ontwikkeling
- stratennet royaal van opzet met soms bijzondere patroon- of vormkenmerken
- stenen straten met veelal ondiepe voortuinen
- bebouwing aaneengesloten of vrijstaand op geringe onderlinge afstand
- twee of meer bouwlagen hoog

2. Niet-stedelijk ingericht gebied

2.1 Algemeen

- functie: gemengd of wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkeling
- vaak eenvoudig of op pré-stedelijke structuur geënt stratennet
- regelmatige voortuinen
- weinig aaneengesloten bebouwing
- bebouwing voornamelijk niet complexmatig

2.2 Tuinwijkachtige ontwikkeling

- functie: wonen
- planmatige ontwikkeling
- stratennet soms met bijzondere patroon- en vormkenmerken
- groene straten, voortuinen
- voornamelijk half open blokken, strokenbouw
- bebouwing complexmatig

2.3 Villagebied

- functie: wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkeling
- stratennet vaak met bijzondere vormkenmerken
- groene straten, tuinen rondom
- voornamelijk losse bebouwing
- bebouwing voornamelijk niet complexmatig

3. Gebied zonder woonfunctie

3.1 Industriegebied

- functie: industrie / bedrijvigheid / handel / verkeer
- inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of functies

3.2 Groen gebied

- functie: openluchtrecreatie (park, sportterrein, begraafplaats, enz.)
- voornamelijk onbebouwd terrein
- inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of functies

4. Ander gebied

- functie: **a.** recreatief, **b.** begraafplaats, **c.** duinontginningen, **d.** militair, **e.** religieus

Na 1945 gereconstrueerd gebied

Gebieden met bijzondere waarden